

MIGRACIONS INTERNACIONALS DE JOVES A L'ÀREA METROPOLITANA DE BARCELONA

Andreu Domingo i Amand Blanes

1. L'OMBRA D'UNA APARENT PARADOXA I LA LIMITACIÓ DE LES DADES

129

Des de l'inici de la crisi econòmica els mitjans de comunicació no han deixat de fer-se ressò de l'emigració de joves altament qualificats. Tot i que les dades tendien a minimitzar aquests fluxos en comparació amb l'emigració de joves estrangers o descendents d'estrangers, la comprensible preocupació per les generacions futures explicava aquest fet. Per desgràcia les estadístiques disponibles no incorporen el nivell d'educació dels protagonistes dels moviments migratoris, amb la qual cosa, tot i que és plausible que l'emigració hagi estat efectivament protagonitzada per joves universitaris, no en tenim la certesa. Si al 2008 es registrava un flux de sortida de Catalunya a l'estranger de 1.752 joves d'entre 20 i 34 anys nascuts a Espanya, vuit anys més tard aquest nombre s'havia multiplicat per 1,78, fins a arribar als 3.127 el 2016. Les explicacions per al conjunt d'Espanya han oscil·lat entre la fuga de cervells (Ruiz, 2007; Río Duque, 2009; Santos Ortega, 2013) i la més acomodaticia i institucional «mobilitat exterior» a la qual es va acollir amb entusiasme el Govern espanyol (OIM, 2012), que corresponen a dos relats polaritzats políticament (Ortega Rivera *et al.*, 2016). Però també durant aquest mateix període, i això malgrat la crisi econòmica i la minva dels fluxos d'immigració internacional protagonitzada per estrangers, la immigració de joves va continuar, de manera que, a diferència del que passava en el conjunt de les edats, el saldo migratori entre els que entren i els que sortien no va arribar a ser mai negatiu. Tampoc no en sabem el nivell d'instrucció, i aquí resulta més difícil especular-hi, i encara més sobre si la seva ocupació, en el cas d'estar ocupats, està en concordança amb la seva formació.

En aquestes condicions es fa impossible respondre directament a l'exercici

que se'ns va proposar per a aquest anuari: donar resposta a l'aparent paradoxa que a Catalunya es creïn moltes empreses de tecnologia avançada alhora que molts dels joves catalans qualificats es veuen obligats a emigrar. Haurem de ser més modestos i posar les bases per a entendre els moviments migratoris dels joves a Catalunya, això sí, acotant l'espai a l'àrea metropolitana de Barcelona (AMB) i al municipi de Barcelona, amb la presumpció que aquestes zones concentren la majoria de les empreses que poden captar mà d'obra jove altament qualificada, i centrant-nos en les característiques dels immigrants (autòctons retornats de l'estranger, vinguts de la resta d'Espanya o nascuts a l'estranger).

La nostra hipòtesi de partida és que el bescanvi desigual entre la sortida de joves autòctons i l'entrada d'estrangers altament qualificats és producte de les contradiccions de la globalització, que alhora que expulsa població local, atreu població forana. L'atracció de talent convertida en un objectiu estratègic de l'Administració pública i de les empreses, així com el foment de la diversitat com a peça fonamental de la innovació productiva (Florida, 2002), juntament amb l'entrada d'empreses multinacionals i capital estranger, expliquen el creixement de la immigració de joves. Simultàniament, l'ajustament estructural i el raquitisme del sistema R+D espanyol i català expulsen població autòctona altament qualificada. Part d'aquesta població, però, són igualment candidats a formar part de l'elit emergent de caire cosmopolita per als quals la transhumància formativa a l'estranger resulta una necessitat i una característica generacional. Per a abordar aquesta transformació, ens situarem en el marc teòric de la «metamorfosi» propiciada en la «societat del risc», enunciada per Ulrich Beck i recopilada de forma pòstuma per la seva esposa i col·laboradora Elisabeth Beck-Gernsheim en la publicació *The metamorphosis of the world* (2016) i, especialment, en el capítol dedicat als joves, que, de fet, és un desenvolupament d'un treball previ realitzat per tots dos l'any 2009.

Tanmateix, com hem advertit, la manca d'estadístiques idònies ens ha obligat a ser molt més modestos i a avençar adaptant-nos a les dades disponibles que, com veurem, impliquen escales diferents. Així, analitzarem de primer l'evolució de les migracions de joves entre 20 i 34 anys des de l'AMB i el municipi de Barcelona, pel lloc de naixement i la procedència. Posteriorment, abordarem quina ha estat l'evolució dels efectius de joves nascuts a l'estranger a la darrera dècada, i quina és la distribució espacial d'alguns col·lectius a l'AMB emprant dades del padró continu. En l'apartat següent, a partir d'estadístiques municipals de l'Ajuntament de Barcelona, analitzarem la immigració de joves, aquí sí amb estudis universitaris (tot i que sense saber-ne l'ocupa-

ció, i encara només fins a l'any 2014), però amb l'avantatge de poder analitzar també el lloc de residència dins de la ciutat. Per acabar, en les conclusions farem un sumari d'allò que podem dir sobre els moviments internacionals de joves a l'AMB, i sobre allò de què podem especular a partir de les dades per nivell d'instrucció corresponents al municipi de Barcelona.

2. FONTS I METODOLOGIA

L'anàlisi de la immigració dels joves, entesos com a població de 20 a 34 anys, s'ha realitzat a partir de les altes i baixes recollides en l'Estadística de variacions residencials (EVR) de l'Institut Nacional d'Estadística (INE). Només es consideren aquelles altes i baixes que es produeixen en relació amb l'exterior de l'AMB i, per tant, no es tracten els intercanvis migratoris interns entre els municipis que la conformen. L'àmbit temporal de l'estudi s'inicia l'any 2006, ja que les dades anteriors presenten una sèrie de limitacions: *a*) en relació amb la immigració, atès que abans de l'any 2004 en alguns municipis, com ara Barcelona, la major part de les altes procedents de l'estranger es consideraven altes per omissió i no es comptabilitzaven com a immigració, amb la consegüent subestimació dels fluxos d'entrada, i *b*) respecte de l'emigració, ja que és a partir de l'any 2006 que es veuen els efectes del procés de baixes per caducitat, amb una millor quantificació de les sortides a l'estranger de població no nacional de països de la Unió Europea.

Les anàlisis s'han realitzat per al conjunt de l'AMB, diferenciant en alguns casos entre la ciutat de Barcelona i la resta de municipis metropolitans, i prenent com a variable clau de segmentació el lloc de naixement. S'ha considerat més adient aquesta variable que la referida a la nacionalitat del migrant, ja que aquesta última està afectada pels processos de nacionalització, especialment en col·lectius com els llatinoamericans. Una carència de la font en relació amb l'objecte d'estudi radica en el fet que els fitxers de microdades públics de l'INE no inclouen la variable sobre el nivell d'instrucció dels immigrants. Si bé es pot realitzar una sol·licitud *ad hoc* a l'organisme estadístic d'aquesta variable, el grau de desagregació amb què s'ofereix per als darrers anys tampoc no permetria el seu ús, ja que engloba en una mateixa categoria estudis secundaris i universitaris. Una altra limitació fa referència a l'abordatge de les migracions internacionals de retorn que es podrien quantificar de manera aproximada a partir de les variables sobre el país de naixement i de destinació, però aquesta darrera variable només es coneix en un 12% del total de les migracions a l'estranger protagonitzades per joves de 20 a 34 anys residents a l'AMB.

Les dades sobre migració segons el nivell educatiu a la ciutat de Barcelona han estat proporcionades pel Departament d'Estadística de l'Ajuntament de Barcelona en el marc del projecte MOVIPOL amb seu al Centre d'Estudis Demogràfics. Les dades fan referència a les altes al municipi i cal considerar que, a diferència de la resta de dades emprades en aquest treball, el criteri de categorització no és el lloc de naixement sinó la nacionalitat, amb el biaix que poden introduir els processos de nacionalització.

La informació sobre fluxos migratoris s'ha complementat amb una anàlisi per al mateix període temporal de l'evolució i la distribució espacial dels contingents de població jove empadronada a l'AMB en funció del seu lloc de naixement. La font utilitzada han estat els fitxers de microdades del padró continu de l'INE, amb detall territorial a escala de secció censal.

3. LA INTERNACIONALITZACIÓ DE LES MIGRACIONS DE JOVES

3.1. Origen i destinació dels fluxos migratoris

Com succeeix per al conjunt de Catalunya i d'Espanya, la crisi econòmica va significar a l'AMB un descens de la immigració de joves a partir de 2008, que va trobar el seu punt àlgid l'any 2013, però que es va recuperar durant el darrer trienni, fins al 2016, tot i que els nivells enregistrats segueixin essent inferiors als que s'havien assolit abans de la crisi (taula 1). A grans trets, el mateix es pot dir del que ha succeït al municipi de Barcelona. Així, si els fluxos d'entrada a l'AMB havien aconseguit 80.000 joves l'any 2007, van caure gairebé un 39 %, a uns 49.000 el 2013, i es van recuperar fins als 58.000 l'any 2016. Les entrades al municipi de Barcelona —que apleguen al voltant del 65 % del total de la immigració dirigida a l'AMB durant el període 2006-2016— presenten la mateixa pauta, amb un màxim de 51.600 entrades el 2007, un mínim de 32.000 el 2013 i una lleugera recuperació fins a remuntar als 39.000 el darrer any. Durant tot aquest període, tant en el moment àlgid com en la caiguda seguint el cicle econòmic, i tant a l'AMB com al municipi de Barcelona, la immigració procedent de l'estranger ha estat superior a la que procedia de la resta de Catalunya i d'Espanya. El fet diferencial ha estat la pauta cronològica: les migracions internes (fossin protagonitzades per autòctons o per migrants arribats de l'estranger amb anterioritat) augmenten durant els anys immediatament posteriors a la crisi, i van disminuint significativament des de 2012. Quina és l'explicació d'aquesta pauta? El més plausible sembla que l'emigració cap l'AMB i la ciutat de Barcelona es va convertir per als joves

TAULA 1. Moviments migratoris de població de 20 a 34 anys a l'AMB i al municipi de Barcelona per lloc de procedència/destinació, 2006-2016

			2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
AMB	CAT-ESP	Immigrants	26.444	27.653	29.158	29.470	28.998	27.295	24.288	23.392	23.791	23.320	20.717
		Emigrants	37.466	36.149	30.873	27.890	27.264	25.731	23.979	20.849	19.266	18.537	17.809
		Saldo	-11.022	-8.496	-1.715	1.580	1.734	1.564	309	2.543	4.525	4.783	2.908
	Estranger	Immigrants	50.149	52.839	50.268	37.096	38.504	36.362	29.274	25.925	30.254	34.065	37.492
		Emigrants	18.117	21.171	22.765	33.773	32.465	26.977	25.301	26.627	25.295	22.150	16.276
		Saldo	32.032	31.668	27.503	3.323	6.039	9.385	3.973	-702	4.959	11.915	21.216
	Total	Immigrants	76.593	80.492	79.426	66.566	67.502	63.657	53.562	49.317	54.045	57.385	58.209
		Emigrants	55.583	57.320	53.638	61.663	59.729	52.708	49.280	47.476	44.561	40.687	34.085
		Saldo	21.010	23.172	25.788	4.903	7.773	10.949	4.282	1.841	9.484	16.698	24.124
Barcelona	CAT-ESP	Immigrants	15.365	15.949	16.363	17.203	17.099	16.147	14.074	13.589	14.290	14.133	12.292
		Emigrants	18.154	18.050	15.866	14.487	14.329	13.715	12.852	11.026	10.080	9.934	9.478
		Saldo	-2.789	-2.101	497	2.716	2.770	2.432	1.222	2.563	4.210	4.199	2.814
	Estranger	Immigrants	34.013	35.657	34.525	25.596	27.522	25.783	20.942	18.871	22.265	24.942	26.970
		Emigrants	13.214	14.405	15.326	25.642	24.255	18.276	17.604	17.985	17.089	16.422	10.382
		Saldo	20.799	21.252	19.199	-46	3.267	7.507	3.338	886	5.176	8.520	16.588
	Total	Immigrants	49.378	51.606	50.888	42.799	44.621	41.930	35.016	32.460	36.555	39.075	39.262
		Emigrants	31.368	32.455	31.192	40.129	38.584	31.991	30.456	29.011	27.169	26.356	19.860
		Saldo	18.010	19.151	19.696	2.670	6.037	9.939	4.560	3.449	9.386	12.719	19.402

Nota: No inclou moviments migratoris entre municipis de l'AMB.

Font: Elaboració a partir dels fitxers de microdades de l'Estadística de variacions residencials, 2006-2016 (INE).

de la resta de Catalunya i d'Espanya en una primera resposta a la situació de crisi.

Si les pautes de la immigració eren previsible, les de l'emigració de joves des de l'AMB i Barcelona s'allunyen de la imatge de desbandada creixent que popularment s'ha consolidat. L'emigració en conjunt (d'autòctons i estrangers) creix durant els dos anys posteriors a 2008, però decau progressivament fins a assolir nivells sempre inferiors als que s'enregistraven abans de la crisi econòmica. Si l'any 2007 marxaven de l'AMB 57.000 joves (el 57 % del municipi de Barcelona), que arribaren fins a un màxim de 61.600 el 2009, aquest flux va anar minvant fins als 34.000 l'any 2016, la qual cosa va mantenir el pes de la capital. Quant a l'AMB i la ciutat de Barcelona, fins al darrer any 2016, l'emigració dirigida a l'estranger sempre ha ultrapassat la que feia via cap a la resta de Catalunya i d'Espanya. En aquest sentit cal advertir que abans de la crisi econòmica ja existia un incentiu per a l'emigració de joves autòctons a l'es-

tranger —per la precarietat laboral en el seu camp, malgrat el cicle de bonança, i per les majors oportunitats a l'exterior—, i, de la mateixa manera, molts dels joves procedents de la resta de Catalunya i d'Espanya podien tenir Barcelona com un trampolí abans de l'emigració exterior, si ens referim als d'alta qualificació. En tot cas, la conjunció entre els moviments d'entrada i de sortida ha significat —tant per a l'AMB com per a la ciutat de Barcelona— uns saldos migratoris ininterrompudament positius, amb nivells mínims per a l'any 2013 (1.841 entrades sobre sortides a l'AMB). La recuperació durant els darrers tres anys, en termes de saldos, igualava els que es constataven abans de la crisi econòmica: és a dir, tot i que sembli contraintuïtiu, parlant de joves, la resta entre immigració i emigració produeix valors més alts ara que en el pic del boom migratori.

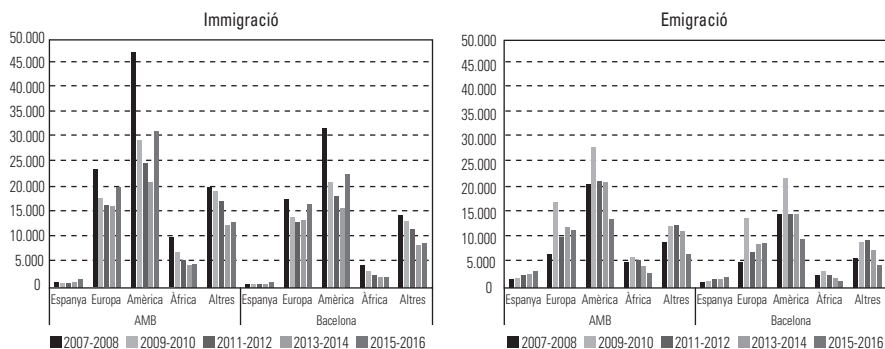
A escala municipal, la ciutat de Barcelona esdevé la destinació preponderant per a la immigració de joves, ja que al bienni 2015-2016 quasi un 68% de totes les entrades de l'exterior de l'AMB van arribar al municipi de Barcelona, seguit de l'Hospitalet de Llobregat amb un 8% i Badalona amb un 4%; la majoria dels municipis metropolitans es van situar per sota de l'1%. A més, aquesta capacitat d'atracció de la capital s'intensifica si es consideren només les entrades procedents de l'estranger, ja que al bienni 2015-2016 Barcelona absorbeix el 73% d'aquests immigrants, que representa un percentatge superior a l'observat als anys del boom migratori, quan un 68% de les entrades de l'estranger es dirigien a aquesta ciutat.

3.2. Migració exterior segons el lloc de naixement

Fins aquí hem analitzat els moviments migratoris pel lloc de procedència o destinació, però per a apropar-nos a les dinàmiques d'expulsió o atracció de joves respecte a l'estranger, ens cal centrar-nos en la migració internacional segons el lloc de naixement (gràfic 1).

La primera ullada la farem amb grans conjunts agregats per biennis. Tant la immigració com l'emigració han estat protagonitzades per joves nascuts a l'estranger, i entre aquests destaquen els oriünds de Llatinoamèrica i de la resta d'Europa a Barcelona ciutat, així com al conjunt de l'AMB. En comparació, els moviments dels autòctons resulten residuals, no més del 2% de les entrades, malgrat que en l'emigració augmentin el seu pes progressivament fins a assolir un 9% de les sortides de joves per al bienni 2015-2016 al conjunt de l'AMB, amb 3.279 baixes contra unes 1.653 altes, que haurem d'assumir que estan constituïdes bàsicament per retorns dels joves que migraren en els anys

GRÀFIC 1. Immigració i emigració internacional de la població de 20 a 34 anys a l'AMB i a la ciutat de Barcelona per lloc de naixement, 2007-2016

Font: Elaboració a partir dels fitxers de microdades de l'Estadística de variacions residencials, 2007-2016 (INE).

immediatament posteriors a la crisi. Les dades de migracions de l'INE ens impedeixen corroborar aquest fet fonamental, així com si el retorn és producte d'un projecte frustrat d'emigració (en el sentit de recerca laboral) o, al contrari, si es pot considerar com un èxit un cop aconseguides les fites que es proposaven (formatives i laborals), i es correspon amb una inserció en el mercat de treball a l'AMB. El mateix podem dir sobre les sortides i entrades d'estrangers. Mentre que cal entendre que les sortides de persones nascudes a l'estranger s'associen a moviments de retorn i, en menor mesura, de reemigració, com s'ha vist que succeïa per al conjunt de la població estrangera i per a tot Espanya (Domingo i Blanes, 2016), o específicament per a la població llatinoamericana (Recaño *et al.*, 2015), ignorem si els moviments d'entrada es relacionen amb les cadenes migratòries anteriors a la crisi o si es tracta de moviments que tenen la causa en les oportunitats d'ocupació que dins l'AMB ofereixen tant les empreses privades com les públiques dirigides a l'alta qualificació.

L'anàlisi dels països d'origen ens pot donar algunes pistes més sobre el caràcter d'aquests moviments migratoris. Per avançar, compararem el percentatge que representaven els principals països de naixement per a la immigració registrada just abans de la crisi, en el bienni 2007-2008, i el més recent, corresponent a la recuperació dels corrents migratoris durant el període 2015-2016 (taula 2). D'altra banda, constatarem de primer com la immigració atreta per Barcelona i per la resta de l'AMB difereix substancialment, i com això ens permet inferir que a la capital la immigració ocupada en treballs d'alta qualificació és més significativa i està protagonitzada per persones d'altres orígens, a més del canvi molt notable dels fluxos que es rebien abans de la crisi als més recents. Així, si

TAULA 2. Percentatge que representen els principals països de naixement sobre el total de la immigració i l'emigració internacional de població de 20 a 34 anys durant els biennis 2007-2008 i 2015-2016.

	<i>Ciutat de Barcelona</i>				<i>Resta AMB</i>				<i>AMB</i>			
	<i>2007-2008</i>		<i>2015-2016</i>		<i>2007-2008</i>		<i>2015-2016</i>		<i>2007-2008</i>		<i>2015-2016</i>	
	<i>País</i>	<i>%</i>	<i>País</i>	<i>%</i>	<i>País</i>	<i>%</i>	<i>País</i>	<i>%</i>	<i>País</i>	<i>%</i>	<i>País</i>	<i>%</i>
Immigració	Pakistan	8,6%	Itàlia	7,4%	Marroc	12,5%	Marroc	9,4%	Pakistan	8,3%	Itàlia	6,0%
	Brasil	6,6%	Argentina	5,5%	Bolivia	8,3%	Pakistan	7,8%	Marroc	6,4%	Pakistan	5,3%
	Bolivia	5,2%	Veneçuela	5,5%	Pakistan	7,9%	Honduras	6,7%	Brasil	6,3%	Veneçuela	5,2%
	Itàlia	5,1%	Colòmbia	4,9%	Romania	5,8%	Xina	5,6%	Bolivia	6,2%	Colòmbia	4,8%
	Argentina	4,8%	França	4,6%	Brasil	5,5%	Equador	4,8%	Perú	4,4%	Argentina	4,7%
	Perú	4,2%	Pakistan	4,4%	Equador	5,4%	Índia	4,4%	Argentina	4,3%	Honduras	4,1%
	Colòmbia	4,0%	Brasil	3,7%	Xina	5,3%	Veneçuela	4,4%	Xina	4,2%	Xina	4,1%
	França	3,8%	Xina	3,5%	Perú	4,7%	Colòmbia	4,3%	Itàlia	3,9%	Marroc	4,0%
	Xina	3,7%	Mèxic	3,4%	Paraguai	3,8%	Romania	3,5%	Colòmbia	3,9%	França	3,7%
	Marroc	3,5%	Honduras	3,1%	Colòmbia	3,6%	Bolivia	3,2%	Romania	3,6%	Brasil	3,4%
	Mèxic	3,2%	Perú	2,9%	Argentina	3,1%	R. Dominicana	3,2%	Equador	3,5%	Equador	3,4%
	Índia	3,1%	Equador	2,8%	R. Dominicana	2,5%	Perú	3,1%	França	3,0%	Índia	3,0%
	Equador	2,6%	Índia	2,5%	Índia	2,2%	Brasil	2,7%	Paraguai	2,9%	Perú	3,0%
	Romania	2,5%	Regne Unit	2,2%	Portugal	1,9%	Espanya	2,7%	Índia	2,8%	Mèxic	2,8%
	Paraguai	2,5%	EUA	2,2%	Xile	1,9%	Argentina	2,6%	Mèxic	2,6%	Espanya	2,3%
Resta	36,7%	Resta	41,3%	Resta	16,3%	Resta	31,7%	Resta	33,9%	Resta	40,1%	
Total	70.182	Total	51.912	Total	32.925	Total	19.645	Total	103.107	Total	71.557	
Emigració	Pakistan	8,9%	Espanya	7,9%	Marroc	14,3%	Marroc	10,2%	Pakistan	9,6%	Espanya	8,5%
	Bolivia	7,2%	Itàlia	6,2%	Pakistan	11,0%	Espanya	10,0%	Bolivia	8,3%	Pakistan	6,4%
	Brasil	6,7%	Pakistan	5,8%	Bolivia	10,8%	Pakistan	7,9%	Marroc	8,0%	Marroc	5,0%
	Xina	5,7%	França	4,9%	Xina	7,4%	Romania	6,8%	Xina	6,2%	Itàlia	4,8%
	Mèxic	5,3%	Colòmbia	4,5%	Equador	7,4%	Equador	6,4%	Brasil	6,2%	Colòmbia	4,1%
	Argentina	5,2%	Argentina	3,8%	Brasil	5,3%	Xina	5,5%	Equador	5,7%	Equador	4,1%
	Marroc	4,9%	Mèxic	3,7%	Espanya	4,2%	Bolivia	3,8%	Argentina	4,7%	Romania	3,9%
	Equador	4,9%	Brasil	3,5%	Argentina	3,5%	Colòmbia	3,3%	Mèxic	4,1%	Xina	3,9%
	Espanya	4,0%	Xina	3,2%	Romania	2,5%	Índia	3,1%	Espanya	4,0%	França	3,9%
	Colòmbia	3,7%	Equador	3,0%	Colòmbia	2,5%	R. Dominicana	2,9%	Colòmbia	3,3%	Argentina	3,3%
	Perú	3,2%	Perú	2,8%	Índia	2,5%	Perú	2,6%	Perú	2,9%	Brasil	3,2%
	Xile	3,0%	EUA	2,7%	Perú	2,2%	Brasil	2,5%	Xile	2,6%	Mèxic	3,0%
	Romania	2,5%	Marroc	2,7%	Xile	1,9%	Argentina	2,1%	Romania	2,5%	Perú	2,8%
	Itàlia	2,3%	Romania	2,7%	Mèxic	1,6%	Paraguai	1,8%	Índia	2,1%	Índia	2,5%
	R. Dominicana	2,0%	Alemanya	2,5%	Paraguai	1,6%	Honduras	1,6%	Itàlia	1,7%	Bolivia	2,3%
Resta	30,6%	Resta	40,1%	Resta	21,3%	Resta	29,4%	Resta	28,0%	Resta	38,3%	
Total	29.731	Total	26.804	Total	14.205	Total	11.622	Total	43.936	Total	38.426	

Font: Elaboració a partir dels fitxers de microdades de l'Estadística de variacions residencials, 2007-2016 (INE).

just abans de la crisi econòmica els orígens més destacats dels joves que arribaren a l'AMB directament de l'estranger eren Pakistan, el Marroc, Brasil o Bolívia, una dècada més tard ho són Itàlia, Pakistan, Veneçuela o Colòmbia. En el cas de la ciutat de Barcelona, si els llocs de naixement dels immigrants més

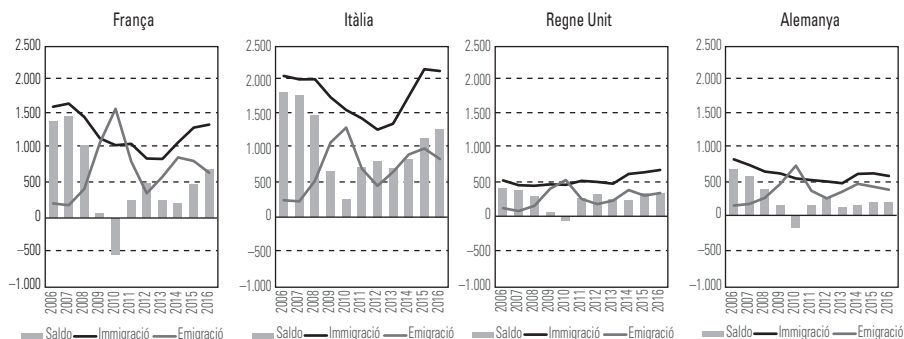
freqüents el 2007-2008 eren Pakistan, Brasil, Bolívia i Itàlia, en els anys 2015 i 2016, aquests han estat desplaçats per Itàlia, Argentina, Veneçuela i Colòmbia. Què tenim, doncs? Que just en el punt àlgid del boom migratori, els joves protagonistes de les migracions dirigides a l'AMB i a Barcelona corresponen als nascuts a països que seguien fornint el treball poc qualificat, especialment la construcció, i es barrejaven fluxos de gran antiguitat com els procedents de Pakistan o el Marroc amb altres, aleshores més recents, com els procedents de Bolívia o Brasil. L'excepció a la ciutat de Barcelona és la concentració d'italians —hem de recordar que la preeminència de la colònia italiana és una de les singularitats de la diversitat poblacional de la capital de Catalunya.

En canvi, les migracions més recents a l'AMB introdueixen, juntament amb els italians i pakistanesos, veneçolans i colombians, que estan protagonitzant l'alça de les demandes d'asil durant els darrers anys. Això no diu res, però, sobre el seu nivell d'instrucció o sobre la seva possible inserció en el mercat laboral. El mateix es podria dir sobre els nascuts a Argentina, que apareixen en cinquè lloc degut a l'augment de l'expulsió de ciutadans argentins amb l'aplicació de polítiques neoliberals a Argentina, o dels hondurenys, que ocupen el sisè lloc, la presència dels quals es deu a l'efecte combinat de l'expulsió per l'augment de la inseguretat ciutadana al seu país i el tancament progressiu de la frontera entre Mèxic i els Estats Units, que havia estat la seva principal destinació anteriorment (Domingo, 2017).

L'anàlisi dels emigrants per país de naixement, com ja hem anticipat, ens permet avaluar millor el pes de l'emigració d'autòctons, però, al mateix temps, també ens parla d'un canvi de patrons. Així, si els emigrants des de l'AMB abans de la crisi eren majoritàriament paquistanesos, bolivians, marroquins o xinesos (és a dir, coincidien amb les poblacions més representades a l'AMB), durant els anys 2015-2016, els espanyols han desplaçat els pakistanesos i marroquins —que segueixen, no obstant això, en segona i tercera posició—, però s'afegeixen orígens com Itàlia. Per al municipi de Barcelona la tendència és la mateixa: pakistanesos, bolivians i xinesos protagonitzaren les sortides durant els anys 2006-2007, amb l'afegit singular dels mexicans, mentre que en els anys 2015-2016 els autòctons passen a ocupar el primer lloc, seguits d'italians, pakistanesos i francesos.

Per concloure analitzem l'evolució dels moviments migratoris dels quatre primers col·lectius pertanyents a països de la Unió Europea —excloent els romanesos— (gràfic 2). Tots acusaren en major o menor mesura l'efecte de la crisi econòmica, amb un descens de les entrades i una sobtada alça de les sortides els dos anys posteriors a l'esclat de la crisi, i arribaren a registrar saldos

GRÀFIC 2. Evolució de les migracions internacionals de la població de 20 a 34 anys a l'AMB per alguns països de naixement, 2006-2016

Font: Elaboració a partir dels fitxers de microdades de l'Estadística de variacions residencials, 2006-2016 (INE).

SOCIETAT CATALANA 2016-2017

migratoris negatius, especialment el col·lectiu dels nascuts a França, no així el de nascuts a Itàlia, que encara que veu disminuir el saldo, aquest no arriba a ser negatiu. La recuperació de la immigració a partir de 2011 ha estat també evident per a tots, notable en el cas italià, on se superen els corrents migratoris que es donaven abans de la crisi, tot i que la permanència d'una sortida també elevada ha fet que el saldo migratori sigui inferior ara al que s'enregistrava el 2006 o el 2007. Dit de forma conclusiva: per als joves europeus de països comunitaris, i molt significativament per a italians i francesos, que presenten els nivells d'instrucció més elevats, malgrat la crisi, l'AMB —majoritàriament el municipi de Barcelona— es consolida com a indret de destinació.

Però, què han significat aquests corrents migratoris internacionals en termes de la composició per origen de la població jove que viu a Barcelona i al conjunt de l'AMB? (taula 3). En primer lloc, és necessari remarcar la diferència entre la ciutat de Barcelona i la resta de l'AMB en relació amb el pes dels nascuts a l'estranger en el conjunt dels joves, i en aquest sentit, cal tenir en consideració que una part de l'increment d'aquest percentatge es deu a una reducció de la població nascuda a Espanya per l'arribada en edat jove de generacions menys nombroses, producte de la baixa de la natalitat que s'havia donat feia trenta anys. Dues dades: entre 2006 i 2016 la població jove nascuda a Espanya es redueix un 35% al conjunt de l'AMB, un 30% a la ciutat de Barcelona i un 38% a la resta de municipis de l'AMB. Malgrat aquesta dada significativa, per al conjunt de la població jove estrangera es dona una evolució en la qual s'enregistra un creixement notable precisament els primers anys de la crisi, de 2008 a 2010, que comença a disminuir progressivament des d'aleshores, si bé al final del període segueix superant els efectius del principi. Per a entendre

TAULA 3. Evolució de la població jove de 20 a 34 anys (total i nascuda a l'estranger) empadronada a l'AMB, 2006-2016

		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Barcelona	Total	378.334	369.211	374.488	371.218	360.746	348.408	340.628	327.378	313.519	307.448	304.359
	Nascuts estr.	126.344	128.556	143.921	150.465	147.648	143.287	142.602	137.272	130.267	128.009	128.439
	% Nascuts estr.	33,4%	34,8%	38,4%	40,5%	40,9%	41,1%	41,9%	41,9%	41,5%	41,6%	42,2%
Resta AMB	Total	396.740	383.824	375.200	370.266	355.811	339.980	325.804	309.943	293.810	280.887	273.610
	Nascuts estr.	83.029	86.386	93.741	102.782	101.205	97.981	96.065	91.024	84.598	80.341	79.891
	% Nascuts estr.	20,9%	22,5%	25,0%	27,8%	28,4%	28,8%	29,5%	29,4%	28,8%	28,6%	29,2%
AMB	Total	775.074	753.035	749.688	741.484	716.557	688.388	666.432	637.321	607.329	588.335	577.969
	Nascuts estr.	209.373	214.942	237.662	253.247	248.853	241.268	238.667	228.296	214.865	208.350	208.330
	% Nascuts estr.	27,0%	28,5%	31,7%	34,2%	34,7%	35,0%	35,8%	35,8%	35,4%	35,4%	36,0%

Nota: No inclou moviments migratoris entre municipis de l'AMB

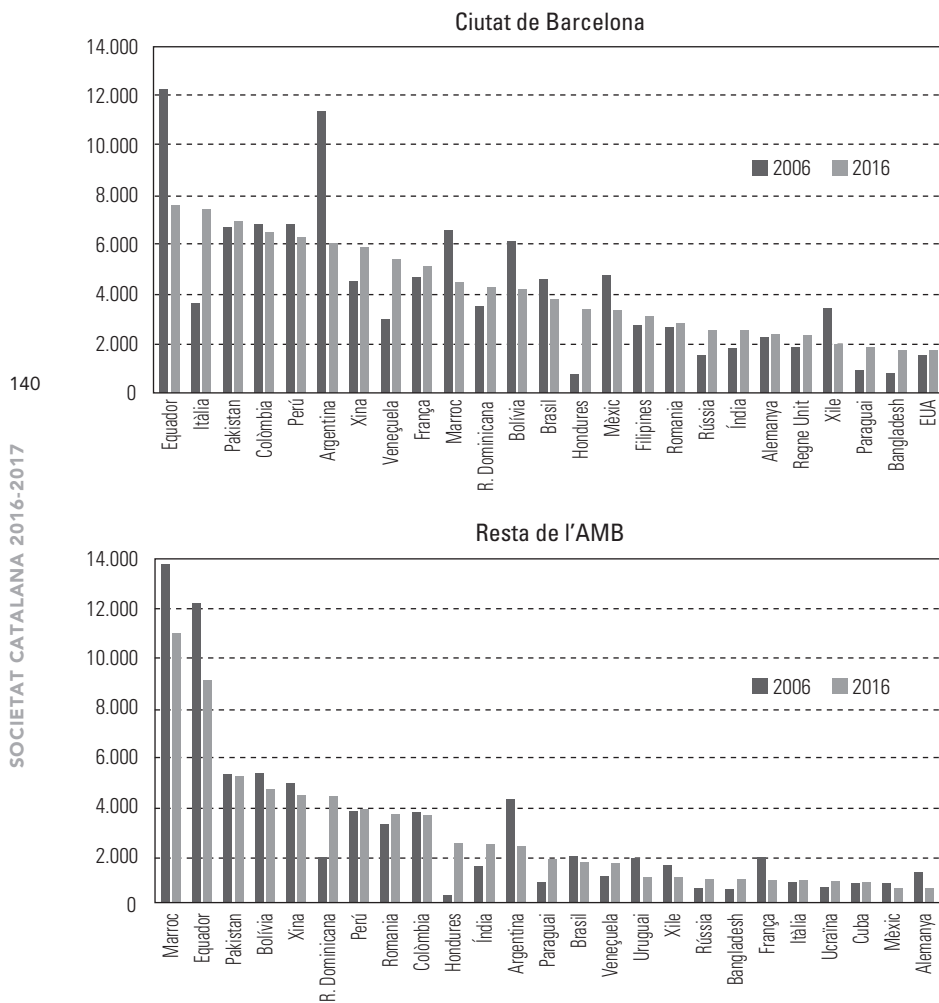
Font: Elaboració a partir dels fitxers de microdades del padró continu, 2006-2016 (INE).

139

aquesta evolució, que és de signe contrari al que hem vist en els fluxos dels oriünds dels quatre països comunitaris triats, haurem de tenir en compte dos factors demogràfics: 1) que a més dels fluxos, els efectius de joves s'alimenten dels infants nascuts a l'estranger que ja hi residien, i 2) que encara que sigui cert que molts joves immigrants —no només europeus— retornaren als seus països o emigraren a d'altres destinacions dintre i fora d'Espanya, també ho és que, per a certes nacionalitats, els primers anys de crisi varen ser motiu per a anticipar projectes migratoris, la qual cosa va incrementar els seus efectius a l'AMB.

Comparar els empadronats l'any 2006 amb els de l'any 2016 ens donarà una idea dels comportaments més extrems que han afectat la variació en els residents a l'AMB i la ciutat de Barcelona (gràfic 3). Destaca la reducció en el nombre de joves nascuts a l'Equador, Argentina, Bolívia, Brasil, Mèxic o Xile per al cas de Barcelona ciutat, i el Marroc, Pakistan, Argentina, França o Alemanya per a la resta de l'AMB. Aquestes pèrdues, que al municipi barceloní arriben a gairebé la meitat en el cas dels argentins i a un 38% en el dels equatorians, són imputables majoritàriament a l'emigració, i contrasten, però, amb els guanys espectaculars en termes percentuals d'alguns orígens com Hondures, que quasi quintuplica la seva població, Itàlia o Veneçuela, que la doblen. A aquests increments caldria afegir els orígens que, com hem assenyalat, varen incrementar la seva presència via reagrupament familiar o anticipant corrents migratoris: és el cas de la Xina, Índia, Bangladesh o Rússia. Sense descartar, en els casos xinès i rus, el pes que pot tenir la població adoptada nascuda a aquests països que durant el període observat han entrat en l'edat jove.

GRÀFIC 3. Població de 20 a 34 anys nascuda a l'estranger i resident a la ciutat de Barcelona i a la resta de l'AMB segons els principals països de naixement, 2006 i 2016

Font: Elaboració a partir dels fitxers de microdades del padró continu, 2006 i 2016 (INE).

4. DISTRIBUCIÓ TERRITORIAL DELS JOVES ESTRANGERS ALS MUNICIPIS DE L'AMB

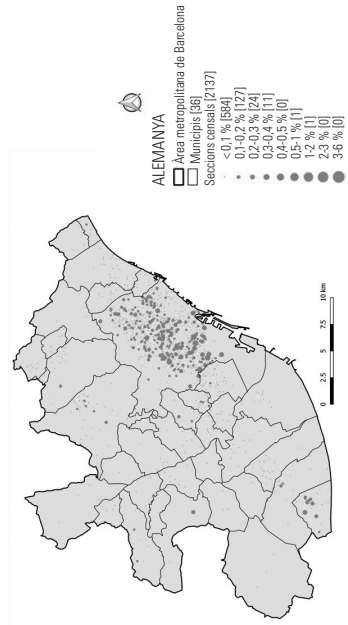
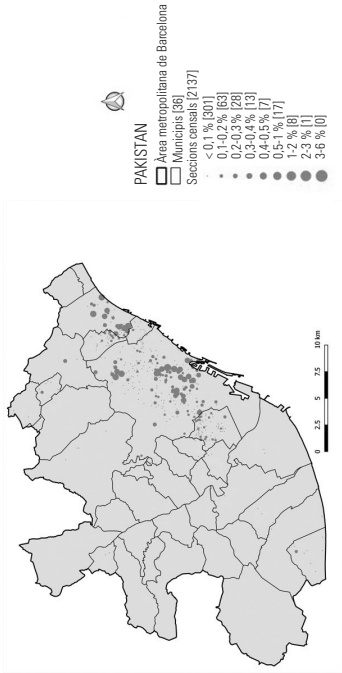
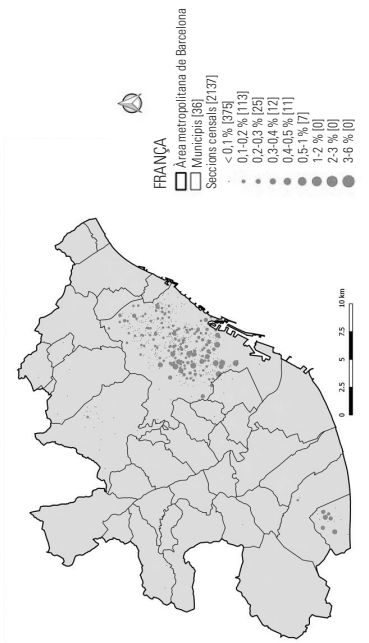
Utilitzant les darreres dades disponibles per a la població empadronada a 1 de gener de 2016, la distribució territorial dels 208.000 joves nascuts a l'estranger dins els diferents municipis de l'AMB (figura 1), tot i que no es pugui discriminar per nivell d'instrucció, dona una idea molt afinada de la correlació entre el lloc de naixement, la residència i la possible inserció en treballs d'alta qualificació (atenyent al municipi o a la tipologia de barri en què resideixen en cada municipi). Així, en la seva distribució total destaca la centralitat del municipi de Barcelona, i molt especialment els barris del Raval o Sant Martí, juntament amb els municipis de l'Hospitalet de Llobregat, Santa Coloma, Badalona, Cerdanyola del Vallès o Castelldefels. És a dir, són més freqüents localitzacions caracteritzades per la seva posició relativament inferior en el rànquing socioeconòmic, pauta en la qual incideixen els tres primers països de naixement dels joves: 1) els 16.631 nascuts a l'Equador, amb una especial concentració a l'Hospitalet de Llobregat, Cornellà de Llobregat, Santa Coloma de Gramenet i Badalona; 2) els 15.423 nascuts al Marroc, amb una major presència en els municipis que envolten la ciutat de Barcelona, Sant Andreu de la Barca, Sant Boi de Llobregat, Viladecans i Cornellà, per una banda, i Badalona, Santa Coloma de Gramenet, Montcada i Reixach i Ripollet, per l'altra, i 3) els 12.059 de Pakistan, molt concentrats a la ciutat de Barcelona als barris del Raval, Trinitat Vella, i als municipis de Badalona i Santa Coloma de Gramenet. El contrast amb els principals llocs de naixement a Europa (sense considerar Romania i Rússia) no pot ser més gran: a) els 8.334 d'Itàlia concentrats gairebé exclusivament al municipi de Barcelona, a barris com Gràcia, les Corts i l'Eixample, força diversificats; b) una major concentració dels 6.075 oriünds de França dins el municipi barceloní, que també apareixen a Castelldefels, i c) els 2.960 d'Alemanya, on es barregen les ubicacions capitalines amb la presència a municipis com ara Sant Cugat del Vallès, Sant Just Desvern, Cervelló i Castelldefels.

5. L'ATRACCIÓ DE TALENT A LA CIUTAT DE BARCELONA

Per a completar la nostra aproximació a la immigració de joves a la ciutat de Barcelona, disposem de la sèrie estadística dels fluxos arribats entre 2011 i 2014 per nivell d'instrucció, procedència i nacionalitat. Abans de passar a analitzar aquestes dades, cal advertir que la immigració dels joves per nivell d'estudis

FIGURA 1. Distribució territorial de la població de 20 a 34 anys nascuda a l'estranger als municipis de l'AMB, total i selecció de nacionalitats, 2016

Font: Elaboració a partir dels fitxers de microdades del padró continu, 2016 (INE).

no ens mostra el retrat de l'ocupació. De fet, la sobrequalificació és una de les característiques de la inserció laboral dels immigrants a Catalunya, especialment en el cas de les dones i els estrangers.

Amb tot, les pautes residencials d'aquests joves poden servir-nos de pista, encara que, com veurem, no estiguin lliures de sospita de biaixos (sigui perquè encara són estudiants, sigui perquè estan sobrequalificats). Com s'afirma per al cas de Madrid, la cosmopolitització de la ciutat ha propiciat el caràcter multicultural i multiètnic de les empreses emergents (Reygadas, 2016), però a més, haurem de comptar amb la instal·lació d'empreses multinacionals i amb l'acció proactiva de l'Administració catalana. Així, l'entrada de capital i empreses estrangeres o multinacionals s'ha acompanyat d'una contractació global, mentre que la introducció de la diversitat per orígens al Sistema Català de la Recerca apareix com un objectiu promogut per la Generalitat en ell mateix. Com hem avançat, l'atracció de talent (internacional) ha estat un dels objectius de l'Administració catalana i del consistori barceloní durant els darrers anys. Una atracció que s'ha vist incentivada per la mobilitat propiciada pels programes Erasmus des de l'any 1987, que han donat a conèixer la Ciutat Comtal a diferents cohorts de joves europeus comunitaris, que han fixat la ciutat de Barcelona com a part del seu escenari emocional i com a possible destinació un cop finalitzats els seus estudis, amb estades postdoctorals. Segons les dades disponibles sobre estadístiques d'ensenyament universitari del Departament d'Empresa i Coneixement de la Generalitat de Catalunya, al curs 2015-2016 hi havia matriculats a les universitats catalanes 11.021 estudiants estrangers (un 87% a universitats barcelonines), mentre que n'eren 6.804 al curs 2000-2001.

Un dels efectes més destacables de la crisi econòmica, com ja s'ha assenyalat a d'altres treballs, ha estat fer notòria l'atracció que la metròpoli barcelonina exerceix en els joves d'estudis universitaris (López Gay, 2016). En el període 2011-2014 es van produir unes 161.000 altes de joves, de les quals el 32% corresponien a població amb estudis primaris o inferiors, el 21% amb secundaris i el 47% amb universitaris (taula 4). Un primer aspecte que cal remarcar és que han disminuït els moviments d'immigració amb perfils d'instrucció mitjans i elementals, mentre que les entrades de joves universitaris l'any 2014 se situen en nivells similars als de 2011. Això ha provocat un canvi en la distribució segons el nivell educatiu dels joves immigrants a la ciutat de Barcelona, en passar d'un 44% d'universitaris el 2011 a un 52% el 2014. Un segon aspecte és que el nivell educatiu és clarament superior en les dones, amb un 53% d'universitàries enfront del 41% dels homes. En tercer lloc, el gradient d'educació varia substancialment en funció del lloc de procedència, ja que els

nivells formatius són més alts entre els que procedeixen de l'estranger (un 58,5% d'universitaris, que en les dones arriba fins al 64,9%), seguits dels que arriben de la resta d'Espanya, amb la distribució educativa més baixa entre els joves que venen d'un altre municipi de Catalunya (32,4% d'universitaris). El percentatge menor que representen els universitaris entre els joves que procedeixen d'altres indrets de Catalunya varia ostensiblement en funció de la seva nacionalitat, ja que entre els espanyols és del 42% i entre els estrangers, del 22%.

TAULA 4. Altes de població de 20 a 34 anys a la ciutat de Barcelona segons procedència, sexe i nivell d'instrucció, 2011-2014

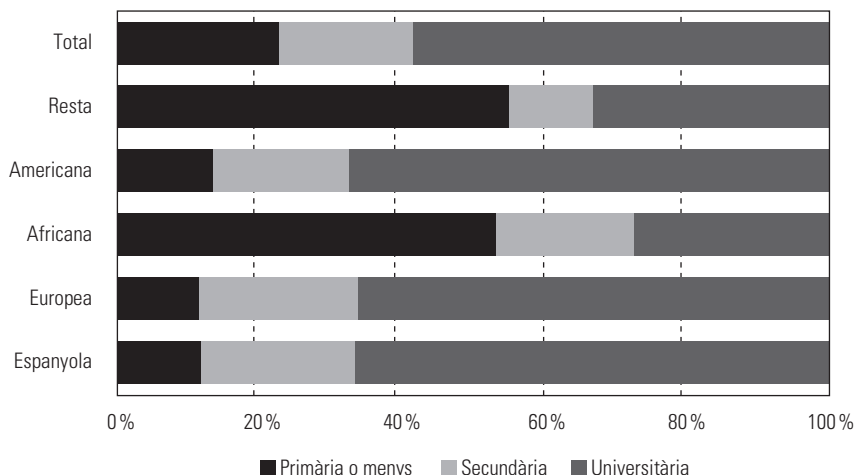
<i>Procedència</i>	<i>Sexe</i>	<i>Primària</i>	<i>Secundària</i>	<i>Universitària</i>	<i>Total</i>
Resta de Catalunya	Homes	49,7 %	23,0 %	27,4 %	100,0 %
	Dones	38,1 %	24,8 %	37,2 %	100,0 %
	Total	43,7 %	23,9 %	32,4 %	100,0 %
Resta d'Espanya	Homes	35,2 %	21,9 %	43,0 %	100,0 %
	Dones	22,6 %	20,1 %	57,3 %	100,0 %
	Total	28,8 %	21,0 %	50,2 %	100,0 %
A l'estranger	Homes	29,5 %	18,8 %	51,7 %	100,0 %
	Dones	16,0 %	19,0 %	64,9 %	100,0 %
	Total	22,7 %	18,9 %	58,5 %	100,0 %
Total	Homes	38,1 %	20,9 %	41,0 %	100,0 %
	Dones	25,5 %	21,3 %	53,2 %	100,0 %
	Total	31,6 %	21,1 %	47,2 %	100,0 %

Font: Elaboració a partir de dades proporcionades pel Departament d'Estadística de l'Ajuntament de Barcelona (2011-2014).
Fitxers de microdades del padró continu, 2006-2016 (INE).

Amb relació als immigrants que procedeixen de l'estranger, la seva qualificació acadèmica està molt seleccionada en funció de la nacionalitat (gràfic 4). Entre els joves de nacionalitat espanyola, d'altres països europeus i americans el percentatge d'immigrants amb titulació universitària se situa al voltant del 67%, mentre que entre els de nacionalitat asiàtica només és d'un de cada tres, i entre els africans, poc més d'un de cada quatre. Aquests dos darrers col·lectius són els que concentren fluxos menys qualificats, ja que més de la meitat dels immigrants d'aquests orígens només tenen estudis de primària o inferiors, mentre que aquest percentatge se situa entre l'11% i el 13% en els altres agregats de nacionalitats.

Finalment, la mateixa distribució territorial de la immigració és un filtre significatiu i aproximat de la seva caracterització socioeconòmica. Així, al districte de Nou Barris el 48% de les altes procedents de l'estranger corresponen

GRÀFIC 4. Altes de població de 20 a 34 anys procedent de l'estranger a la ciutat de Barcelona segons nacionalitat i nivell d'instrucció, 2011-2014

Font: Elaboració a partir de dades proporcionades pel Departament d'Estadística de l'Ajuntament de Barcelona (2011-2014).

a joves amb estudis de primària o inferiors, seguit dels barris de Sant Andreu amb un 36% i de Sants-Montjuïc amb un 33%, mentre que a l'extrem oposat hi trobem Sarrià - Sant Gervasi, Gràcia i les Corts amb menys d'un 10% d'immigrants joves amb baixa qualificació acadèmica i prop d'un 75% amb estudis universitaris.

6. EMERGÈNCIA D'UNA CLASSE COSMOPOLITA

Més que unes conclusions, ara estem en disposició de fer unes hipòtesis més afinades sobre el que està succeint amb els moviments migratoris internacionals de joves d'alta qualificació entre l'AMB i la ciutat de Barcelona, i l'estranger. Hem vist com l'efecte de la crisi, a part de la disminució de les entrades fins com a mínim l'any 2013, va provocar que aquest descens fos més intens entre aquells amb nivells inferiors d'instrucció. Desapareguda la demanda de treball concentrada en un mercat dual i en baixos nivells de qualificació, només es va mantenir de forma significativa la migració que formava part de cadenes migratòries consolidades o aquella atreta per una oferta dirigida a nivells alts d'instrucció, amb un pes predominant de llatinoamericans i europeus. A part dels nivells d'instrucció superiors als països d'origen d'aquests immigrants, cal fer esment de les polítiques de captació d'estudiants d'aquests orígens mit-

jançant programes de beques i de l'homologació dels títols universitaris, polítiques de discriminació positiva que no existeixen per als països africans o asiàtics. Aquesta realitat resulta encara més palesa en el cas de la capital catalana. A partir de 2014 els fluxos de joves de tota mena s'incrementen, però juntament amb els orígens més tradicionals marcats per una qualificació mitjana o elemental (pakistanesos i marroquins), haurem d'afegir aquells en els quals els factors d'expulsió diversos són la principal causa de la seva arribada, com per exemple argentins (crisi econòmica al lloc d'origen), veneçolans (crisi política) o hondurenys (inseguretat ciutadana), molts d'aquests darrers amb nivells d'instrucció mitjans i alts. Tornem a repetir-ho: el nivell d'instrucció no determina l'ocupació.

En paral·lel, hem vist com la sortida posterior a la crisi va estar capitalitzada per joves immigrants, un moviment majoritàriament de retorn o de reemigració. L'emigració d'autòctons es va donar substancialment els dos primers anys després de l'inici de la crisi, i encara que hagi continuat, no ha deixat de minvar des de 2011. Els retorns d'aquests emigrants autòctons han anat en augment durant els anys posteriors, la qual cosa ha donat lloc a certa circularitat. No podem saber les causes del retorn, però sí que podem afirmar que aquests moviments circulars de joves qualificats no són excepcionals a Espanya o Catalunya, el que sí que constitueix una excepció és que el que en altres països subvenciona l'Estat, a Espanya i Catalunya ho segueix finançant bàsicament la família. No per «familiarisme» (entès com a valors tradicionals centrats en els vincles familiars amb rols parentals fixats i jerarquitzats, començant pel gènere i l'edat), com a molts els agrada repetir, sinó per pura i simple precarietat material i voluntat política. L'aposta per la mobilitat social ascendent, que es predica com a resultat del mèrit individual, segueix essent una estratègia familiar i de classe, de la qual les classes populars en resulten excloses. A les classes dominants que ja havien cosmopolititzat la seva formació i activitat professional se'ls afegeixen ara classes mitjanes altes, en les quals la transmissió generacional o l'ascens de la posició de classe depèn precisament de la cosmopolitització de les seves trajectòries formatives en el món globalitzat. El fet que aquest procés i l'emigració mateixa d'aquests joves coincideixi o s'origini amb un procés d'expulsió, a banda de formar part de l'èpica generacional d'una elit emergent, com en el seu temps ho va ser per a les generacions nascudes al voltant dels anys quaranta haver viscut el maig del 68, el que fa és convertir aquesta aposta en més arriscada (per precària) que la mateixa que estan fent les generacions coetànies d'altres països desenvolupats (entre aquests, els joves estrangers altament qualificats que es formen i s'ocupen a Catalunya) i deixar en l'aire el projecte de retorn.

D'altra banda, haurem de considerar que la immigració de joves forans forma part de la globalització, ha estat promoguda activament tant per l'Administració pública com per les empreses i ha convertit la «diversitat», entesa com l'origen estranger dels seus treballadors, en una part del capital social i simbòlic de l'empresa o del centre de recerca, de manera que la mateixa diversitat es pren com a indicador d'excel·lència, amb el supòsit que ser estranger es converteix en un element de prestigi tant pel capital social del treballador com per la internacionalització de l'activitat de l'empresa o del grup investigador. Però, encara aquesta promoció és asimètrica, com hem apuntat abans, i europeus i llatinoamericans es beneficien d'una legislació, comunitària en els primers i espanyola en els segons, que els discrimina positivament respecte a l'obtenció de beques i l'homologació d'estudis. La continuïtat dels fluxos de sortida en aquells mateixos orígens que també en presenten d'entrada i per als nivells d'estudis més alts ens fa creure que també aquests corrents internacionals són de caire circular. És a dir, la majoria de joves estrangers altament qualificats que troben un lloc de treball a l'AMB i Barcelona hi restaran per un temps, i després tornaran a marxar als seus països d'origen o es mouran a un tercer país. Per a ells, com per als espanyols, la residència a Catalunya haurà estat un episodi de les seves trajectòries vitals. La nostra hipòtesi és que només part d'aquells que acabin constituint una parella arrelaran en el territori. Els resultats per a la ciutat de Barcelona, que són els únics que ens han permès introduir la variable del nivell d'instrucció, resulten difícilment extrapolables al conjunt de Catalunya, però en tot cas sí que són útils per a la pregunta inicial que ha motivat aquest exercici: l'aparent paradoxa de la sortida de joves altament qualificats que coincideix amb l'entrada d'estrangers de les mateixes característiques.

Bibliografia

- ALBERICH, Neus; RUBIO, Clara; SERRACANT, Pau (2016). *Marxar per tornar: L'adquisició de competències professionals en l'emigració internacional de les persones joves*. Barcelona: Direcció General de Joventut. (Col·lecció Aportacions, 56)
- BECK, Ulrich (2016). *The metamorphosis of the world*. Cambridge: Polity Press.
- BECK, Ulrich; BECK-GERNSHEIM, Elizabeth (2009). «Global generations and the trap of methodological nationalism for a cosmopolitan turn in the sociology of youth generations». *European Sociological Review*, 25 (1), p. 29-36.
- DOMINGO, Andreu (2017). «El sistema migratorio hispanoamericano del siglo XXI: México y España». *Revista de Ciencias y Humanidades*, 18, p. 109-131.
- DOMINGO, Andreu; BAYONA, Jordi (2015). «Panoràmica de la immigració a Catalunya». A: *Informe sobre la integració de les persones immigrades a Catalunya 2015*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Secretaria d'Igualtat, Migracions i Ciutadania, p. 10-45.
- DOMINGO, Andreu; BLANES, Amand (2016). «La nueva emigración española: ¿una generación perdida?». *Panorama Social*, 23, p. 157-177.
- DOMÍNGUEZ-MUJICA, Josefina; DÍAZ-HERNÁNDEZ, Ramón; PARREÑO-CASTELLANO, Juan (2016). «Migrating abroad to get ahead: the emigration of young Spanish adults during the financial crisis (2008-2013)». A: *Global change and human mobility*. Singapur: Springer, p. 203-223.
- FLORIDA, Richard (2002). *The rise of the creative class*. Nova York: Basic Books.
- LÓPEZ GAY, Antonio (2016). «Atracció de talent i polarització socioeconòmica a Barcelona». *Perspectives Demogràfiques*, 3, p. 1-4.
- ORGANIZACIÓN INTERNACIONAL DE LAS MIGRACIONES (OIM) (2012). *La emigración de profesionales cualificados: Una reflexión sobre las oportunidades para el desarrollo*. Madrid: OIM.
- ORTEGA RIVERA, Enrique; DOMINGO, Andreu; SABATER, Albert (2016). «La emigración española en tiempos de crisis y austeridad». *Scripta Nova*, xx, 549-5, p. 1-29.
- RECAÑO, Joaquín; ROIG, Marta; MIGUEL, Verónica de (2015). «Spain: a new gravity centre for Latin American migration». A: DOMINGO, Andreu; SALABERT, Albert; VERDUGO, Richard R. *Demographic analysis of Latin American immigrants in Spain: From boom to bust*. Nova York: Springer, p. 181-209.
- REYGADAS, Luís (2016). «Empresas emergentes». A: CRUCES, Francisco (coord.). *Cosmópolis: Nuevas maneras de ser urbanos*. Barcelona: Gedisa, p. 104-134.
- RÍO DUQUE, Martha Lilia del (2009). «Un análisis de la fuga de cerebros desde la teoría de redes sociales». *Sociedad y Economía*, 17, p. 89-113.
- RUIZ, Javier (2007). «La fuga de cerebros: el caso de la investigación científica en economía». *Transatlántica de Educación*, 3, p. 82-87.
- SANTOS ORTEGA, Antonio (2013). «Fuga de cerebros y crisis en España: los jóvenes en el punto de mira de los discursos empresariales». *Áreas: Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 32, p. 125-137.